

XIX. YÜZYIL TATAR DİLİ SÖZLÜKLERİ

XIXth Century Dictionaries of Tatar Language

Alfiya YUSUPOVA*

Gazi Türkiyat, Bahar 2020/26: 1-21, DOI: 10.34189/gtd.26.001

Öz: Çarlık Rusya'sı döneminde imparatorluğun ihtiyaçları doğrultusunda halkların özellikle de Rusya Müslümanlarının kültürüne ve diline olan ilgi giderek artmıştır. 19. yüzyıl, bu ilginin yoğun olduğu ve çeşitli üniversite ve okullarla vücut bulduğu dönemdir. Bu dönemde ve öncesinde bölgenin genel anlaşma dili olan Tatar dilinin söz varlığı da dil âlimlerinin dikkatini çekmiştir. Bu dikkatlerin politik, pedagojik olmak gibi farklı nedenleri vardır. Bu çalışmada da 19. yüzyılda doğrudan Tatarca'nın söz varlığını barındıran sözlükler değerlendirilmiştir. İ. Giganov, A. Troyanskiy, S. Kuklyuşev, L. Z. Budagov, N. Ostroumov, K. Nasırî, Ş. Rehmetullin (Gebdelaziz), A. Voskresenskiy, E. Neklyudov, M. Yunusov gibi âlimlerin sözlükleri, sözlük birimlerin dizilişi ve açıklanma yöntemleri, bölümleri, biçimleri, alıntı söz varlıkları, diyalektik söz yükleri, formatları gibi çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Ayrıca bu sözlüklerin yazılması ihtiyacını doğuran sebepler açıklanarak söz varlığı ve sözlüklerin yazılış maksatları arasındaki ilgiye dikkat çekilmiştir. Tatar sözlükçülüğünün ve sözlük biliminin temelini oluşturan bu sözlüklerin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine inkân tanınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tatarca, sözlük, sözlük bilim, leksikografi, tarihî sözlükler.

Abstract: In the period of Tsarist Russia, the interest in the culture and language of the peoples, especially the Russian Muslims, gradually increased the needs of the empire accordingly. The 19th century is the period when this interest was intense and came into existence with various universities and schools. During this period and before, the vocabulary of Tatar language, which is the lingua franca of the region, also attracted the attention of philologists. There are different reasons for this attention, such as being political and pedagogical. In this study, dictionaries that directly contain the vocabulary of Tatar in the 19th century were evaluated. Dictionaries of scholars such as I. Giganov, A. Troyanskiy, S. Kuklyuşev, L. Z. Budagov, N. Ostroumov, K. Nasırî, Ş. Rehmetullin (Gebdelaziz), A. Voskresenskiy, E. Neklyudov, M. Yunusov, have been dealt with in various aspects such as the arrangement and explanation methods, sections, forms, citation vocabulary, dialectical verbals, formats of dictionary units. In addition, the reasons causing the need to write these dictionaries were explained, and attention was paid to the relation between the vocabulary and the dictionaries of the dictionaries. These dictionaries, which form the basis of Tatar lexicography and lexicography, have been given a comparative evaluation.

Keywords: Tatar, Dictionary, Lexicography, Lexicography, Historical Dictionaries.

19. yüzyıl Tatar yazı dili tarihinde pek çok yenilik ve değişim mevcuttur. Bu dönem, dilimiz için çok zengin, gayet nitelikli ve bir o kadar da girifttir. Dildeki değişimlere sosyal münasebetler, millî uyanış ve toplumdaki tarihî vakalara tesir eder. Edebî dili, halkın konuşma diline yaklaştırmak ve bu temelde standartlaştırmak gibi

* Prof. Dr., Kazan Federal Üniversitesi, Kazan/RUSYA. alyusupova@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4156-5705>. Gönderim tarihi: 11.05.2020 / Kabul tarihi: 27.05.2020.

Bu yazı, daha önce hiçbir yerde neşredilmemiş olup, Doç. Dr. Murat Özşahin tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

durumlar ortaya çıkar. Bu yeni dönem, edebî dilin işlenmesini, standart gramerlerin yazılmasını, dil ve sözlü kültürün zenginliğini ortaya koymayı gerektirir.

19. yüzyılda Tatar edebî dilinin sosyal işlevleri genişler. Canlı konuşmaya dayandığı hâlde büsbütün yeni bir yönelişte gelişmeye başlar. Asırlar boyu gelen geleneksel yazma dili, konuşma dili özellikleri ile sağlam bir şekilde birleşir (Hakov 1993: 10-13).

Rusya'da Tatar dilini öğrenme ihtiyacı günden güne artar. 1803 yılında Rusya Bilimler Akademisinde beşeri bilimler bölümü yeniden tesis edilir. Moskova, Kazan, Harkov üniversitelerinde Doğu dilleri bölümleri açılır. 1812 yılından itibaren Tatar dili, Kazan Üniversitesinin eğitim programına dahil edilir ve öğretmen olarak da İbrahim Halfin tayin edilir. Ayrıca üniversitenin Tatar-Türk dilleri bölümünde A. Kazım-Bek, İ. N. Berezin ve M. Mehmütov çalışır.

19. yüzyılda çeşitli türdeki eğitim kurumlarında Tatar dili, bilim olarak okutulmaya başlar. Tobol, Tomsk, Orenburg, Saratov, Astrahan, Stavropol, Simferopol liselerinde Tatar dili tüm millet üyelerine de öğretilir.

Çarlık Rusya'nın doğu siyaseti, Tatar dilini bilen tercümanlara ve memurlara ihtiyaç doğurur. Yakın Doğu ülkelerinden gelen delegasyonları Rusya'da Tatar dili tercümanları karşılayıp uğurlar. Orenburg'daki Neplyuev Askerî Okulu öğretmeni M. Bekçurin, bu tür hizmetlerinden dolayı Rusya'nın iltifatına ve nişanlarına layık görülür.

19. yüzyılda Rusya topraklarında geniş olarak yayılan misyonerlik hareketi de Tatar dilini öğrenmeyi gerektirmiştir. Kazan Ruhânî Akademisinde ve okulunda A. Troyanskiy, N. İlinskiy, E. Malov Tatar dili dersleri verirler. Eğitim tecrübesine dayanarak ders kitapları, gramerler, sözlükler hazırlarlar.

Rus ve Tatar halkı arasında kendi içlerindeki ticarî, ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel ilişkilerin yaşayarak devam etmesi de her iki dile ihtiyaç doğurur. Bu sebepten iki dilin zenginliğini toplayan sözlükler yayımlanmaya başlar.

En çok yayılan sözlükler olarak ise Tatar-Rusça ve Rusça-Tatarca sözlükleri belirtmek gerek. Bu tür sözlüklerin çokça yayımlanmasının temel sebebi olarak şunları göstermek mümkündür: 16. yüzyılda Rus Devleti egemenliğine girmek, Rus edebiyatı ve kültürü ile yakından tanışmak, Ruslar ile yakınlaşmak için ortak dil zarureti, Tatar dilini öğrenerek Rus ve Tatar halkları arasında ticari ilişkileri sağlamlaştırmak, Rus Devletinin merkez dışı idarelerinde çalışmak üzere Tatarca bilen memurlar yetiştirmek, Rusya tarihini öğrenirken Tatar dilinde yazılan tarihî kaynaklardan yararlanabilmek, otokratik yönetimin Hristiyanlaştırma politikasını uygularken Tatar dilini bilen misyonerler yetiştirmek gibi sebepler, 19. yüzyılda iki dilli sözlüklerin meydana gelmesini sağlar.

Böylece bu dönemde yayımlanan sözlükler, esasen iki dilli, yani Tatarca-Rusça ve Rusça-Tatarca sözlüklerdir. Bunun sebebini o dönemki siyaset, edebî ve kültürel durum ile Kazan Türkoloji okulunun bu meyanda büyük bir vazife almasında aramak gerekir. Bu süre içerisinde on üç tercüme, bir açıklamalı, bir terminolojik sözlük yayımlanır. Bu sözlükler âlimler, öğretmenler, din görevlileri tarafından hazırlanır ve onların tamamı bu çalışmalarında kendi vazifelerinin pratiğini yansıtır.

İ. Giganov'un *Slova korenne, nujnejšie k svedeniyu dlya obuçeniya tatarskomu yazıku, sobranıe v Tobolskoy glavnoy škole uçitelem tatarskogo yazıka İ. Giganovim i Yurtovskimı mullamı scidetelstvovanıe* (St. Petersburg, 1801 – 75 s.) sözlüğü yazarın Tatar gramerine ilave şeklinde takdim edilir. Sözlükte yer alan 1800 sözlük birim, türlü tematik gruplara ayrılarak verilmiştir. Grupların isimleri yalnızca Rus dilinde sunulmuştur: *Oblast i ego çasti s prinadlejnostyami* "Bölgeler ve Bölgelerin Bölümleri", *Dom i ego çasti* "Ev ve Bölümleri", *Raznie veşçi* "Farklı Unsurlar", *Konskiy pribor* "At Gereçleri", *Veşçi prinadlejšäie k odevaniyu* "Giyim Eşyaları", *Şkola so školnımı posobiyami* "Okul Gereçleri ve Okul", *O sitihyah i drugih estestvennih veşçah* "Elementler ve Doğal Şeyler", *O çeloveke, ego vozrastah i ego çastyah* "İnsanın Hayat Evreleri ve Organları", *O rodstve* "Akrabalık", *O različnih sostoyaniyah lyudey* "İnsanla İlgili Durumlar", *Mesyatsı s zodiakalnımı sozvezdiyami* "Zodyak Takımyıldızı ve Ay", *O promıslah* "El Sanatları Hakkında", *O jivotnih* "Hayvanlar Hakkında", *O ribah* "Balıklar Hakkında", *O derevyah i plodah* "Ağaçlar ve Meyveler Üzerine", *O ptıtsah* "Kuşlar Üzerine", *O nasekomih* "Böcekler Üzerine", *Ob ogorodnih rasteniyah* "Bahçe Bitkileri Üzerine", *O lugovoy zeleni* "Yaban Bitkileri Üzerine", *O kamnyah i metallah* "Taşlar ve Metaller Üzerine", *Ob imenah vctreçayıuşçihşya v drugih knıgah* "Başka Kitaplarda Yer Alan İsimler Üzerine", *O vremeni* "Zaman Üzerine", *O dobrodetelyah i prorokah* "Erdemler ve Peygamberler Üzerine", *İmena oznaçayıuşçie kaçestva* "Nitelikleri Belirten Sözler Üzerine".

Sözlükte kelimeler basit bir biçimde verilir. Önce Arap imlasıyla Tatarca söz, ikinci sütunda ise o dönem kabul edilen yazım kurallarına uygun olarak sözün Kiril harfleri ile yazılışı ve üçüncü sütunda da Rusça karşılığı verilir. Örneğin;

دروازه	дарваза городскія	ворота (s.1)
اوج	уцъ	конецъ (s.2)

Sözlüğü alınan birimlerin bir kısmını Sibir Tatarları, yani doğu diyalekti üyeleri diline has olan sözler oluşturur. Alınan sözlerin çoğu dilimizde bugün de aktif olarak kullanılır. Ancak bunlar doğu diyalektlerine özgü fonetik kurallara uygun olarak verilmiştir. Bunlar arasında yiyecek adlarını, yaşam unsurlarını, doğa manzaralarını bildiren sözler vardır. Örneğin, *ياصوغاچ ястыугачъ* (s. 7) "kulak minderi, küçük minder" anlamını bildirir (Tumaşeva 1992: 72), *سرة сартә* (s. 14) "kızdırılarak yemek üzerine konulan yağ" (Tumaşeva 1992: 168) anlamında kullanılır.

İ. Giganov'un 75 sayfadan oluşan sözlüğü, 19. yüzyıl başında yayımlanan ilk sözlüktür. Dizilişi yönünden 18. yüzyıl el yazma sözlüklerine ve konuşma kılavuzlarına

çok yakındır. Buna delil olarak da sözlüğün tematik prensipte dizilişini ve dilde en aktif kullanımda olan birimlerin dahil edildiğini göstermek gerekir.

Genel olarak İ. Giganov'un dil bilimi sahasındaki çalışmaları kendi vaktinde Tatar dilini öğrenmek için oldukça faydalı materyaller olarak addedilir. Bunlar, Türk dillerini öğrenmede önemli bir yer alırlar. Günümüzde ise eski çalışmalar, bu dönem dilinin leksik bütünlüğünü öğrenmek, yapısını incelemek ve daha çok da doğu diyalektlerini araştırmak için zengin kaynaklardır.

İ. Giganov'un ikinci sözlüğü *Slovar rossiysko-tatarskiy, sobranniy Tobolskom glavnom narodnom uçilişçe uçitelem tatarskogo yazıka İ. Giganovim i mullami Yurtovkimi* olarak adlandırılır. 1804 yılında St. Petersburg'da basılmıştır. 672 sayfadan oluşmaktadır. Rus sözlerine söze söz biçiminde düzen ve açıklamalı tercüme verilmiştir. Sözlüğün dizilişi zamanımızda olgunlaşmış sözlük dizim prensiplerine yakındır. Sözler, Rus alfabesi sırasıyla yerleştirilir. Çoğu durumda bu düzen, yalnızca sözün ilk harfine değil, sonra gelen harfleri de kapsar. Sözlüğün her sayfasında sözler üç sütuna bölünmüştür. İlkinde alfabe düzenini koruyarak Rus sözü verilir; ikincisinde telaffuzu korumaya çalışarak Rus harfleri ile sözün Tatarca okunuşu yazılır; üçüncü sütunda ise Arap imlasiyle Tatarca söz verilir:

Аллебарда	айбалта	االباطا (s.3)
Алтынъ	учъ теиньликъ	اوچ تينلىك (s.3)
Аптека	дару ханясъ	داروخاناسى (s.4)

Sağlam bir alfabetik düzen, yazarın sözlük dizme prensipleri ile yakından alakadar olduğunu ifade ediyor. O, sözlük ile kullanıcılar için de belirli bir kullanım kolaylığı sağlar. Kimi durumda verilen sözden sonra bir kökten yapılan ya da eş anlamlı sözler gösterilir. Bu sırada alfabetik düzen bozulur. Bu tür bir yol, sözlükle çalışan kimse için kolaylık olur ve Tatar dili söz varlığını çabucak akılda tutmada büyük bir rol oynar.

Slovar Rossiyskogo-Tatarskiy adlı çalışmasındaki sözlük zenginliğinin esas kısmını bu dönem Tatar halk konuşma ve yazı diline özgü olan, özellikle de Sibir Tatarlarının konuşma dillerindeki sözler oluşturur. Bunların bir kısmı bugünkü Tatar yazı dilinin ve doğu diyalektinin sözlüğüne kapsamına girer.

İ. Giganov sözlükleri, sözlük birimlerin hacmi ve yapısı bakımından birbirinden ayrılırlar. İlk sözlük baştan dil öğrenenler için hazırlanmış olsa da ikinci sözlük, akademik baskı şeklinde tertip edilmiştir. Ayrıca şunu da söylemek gerek; İ. Giganov'un sözlükleri diyalektolojik sözlüklerin ilki olarak kabul edilir. Daha sonra bunların örneğinde Tatar dilinin yeni diyalektolojik sözlükleri yayımlanmıştır.

A. Troyanskiy'nin Tatar leksikografisine katkısı çok büyük, ancak günümüze kadar onun oldukça hacimli sözlüğünün gereğince incelenmediği ve hak ettiği değeri almadığı söylenebilir. Eserin adı *Slovar Tatarskogo yazıka i nekotarih upotrebitelnih v nem reçeniy arabских i persidskih, sobrannih trudami i tşçaniem uçitelya tatarskogo yazıka v*

Kazanskoy seminarii svyaščennika Aleksandra Troyanskogo i napeçatannıy s dozvoleniya komissii duhovnih. İlk cildi, 1833 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında basılır. 629 sayfadır ve yaklaşık 6490 söz alınmıştır. İkinci cildi ise, 1835 yılında basılır. 340 sayfadır. Bu ciltte yaklaşık 3400 söz vardır. Sözlük 26x25 formatındadır.

Sözlüğün basılması için 31 Aralık 1829 yılında izin verilir. Eserin ilk sayfasında şu satırlar yer alır: *31 Aralık 1829'da yapılan Ruhani Okullar Komisyonu tebliğine göre, bu Komisyona tabi eğitim kurumlarında baskıya izin verilmektedir. Kazan Seminer Rektörü, Archimandrite ve Cavalier Geofan.*

Sözlüğün dizilişine, yapısına gelince bu sözlük alfabetik düzende hazırlanmış Tatarca-Rusça bir sözlüktür. Sözlerin fonetik varyantları farklı sözlük birimler olarak sözlüğe dahil edilmiştir.

انتچ	Пътухъ, пьтелъ, кочать "horoz" (c.1, s.6)
اتش	Огонь "ateş" (пер. сл.) (c.1, s.6)
وله ن	Трава, мурава, зелень "çimen, ot" (c.1, s.131),
اوي	Дом, изба, покой "ev, baraka" (c.1, s.139),
اويرمه	Вихарь, буря, сильный ветер "girdap, hortum" (c.1, s.139)
ايسلي	Душистый, вонючий, угарный, или: имеющий запах, дух, вонь, угар "kokulu, pis kokulu" (s. 153).

Coğrafi adlandırmalar ve kavim adlandırmalarını almak da sözlüğü daha ilgi çekici hâle getirir. Bu adlandırmalar, okuyucunun dünyaya bakışını genişletir ve onun ilmini artırır. Günümüz dilinde tamamen Rus varyantı ile kullanılan coğrafi adlandırmaların Arap-Fars, Türk varyantlarını dahil etmek de sözlüğün değerini daha da yükseltir.

A.Troyanskiy, Tatarca-Rusça sözlüğünü başka halkların üyelerine Tatar dilini öğretme amacını göz önünde bulundurarak hazırlamıştır. Bu Tatar sözlerini Rus diline tercüme etme işinde açıkça görülmektedir. Tatarca verilen her sözün Rus dilindeki tercümesi, tercümenin bütün eş anlamlıları ve varyantları gösterilir.

Yazar, sözlerin kaynağına da dikkat eder ve her sözün hangi dilden geldiğini gösterir. Örneğin; sözlerin yanında *aras., pers.* şeklinde notlar yer alır. Örnek olarak *پيشه* *пише* (перс.) – рукоделье, художество "dikiş, sanat" (s. 259), *تحسين* *тахсин*¹ (арас.) – хвала, похвала, одобрение "övnüç" (s. 281), *تفریح* *тафәрреж* (арас.) – веселье, забава, утешение, восхищение, увеселение "keyif, eğlence" (s. 331), *تفرق* *тафәррык* (арас.) – развод, разведение, разлука, отдел, отделение "ayırılma, bölünme, bölüm" (s. 331), *چشم* *чишм* (перс.) – глаз "göz" (s. 467), *اتاش* *аташ* (перс.) – огонь "ateş" (s. 9), *جهت* *жет* (арас.) - жена, супруга "kadın, eş" (s. 401). Yazar, Tatarcada pasif olan ve seyrek kullanılan alıntıları da ayrıca gösterir. Böylelikle ilk ciltte 374 Arap, 162 Fars

¹ A. Troyanskiy'nin sözlüğünde Arap alıntıları belirleyici işaretler (diyakritik) ile verilir. Teknik sebepler nedeniyle bu işaretler metin gösterilemiyor.

alıntısı, ikinci ciltte 2383 Arap, 23 Fars alıntısı verilir. Ancak sözlüğü alınan Arap ve Fars sözleri bununla da sınırlı değildir.

Yazar bazı sözlerin yanına parantez içinde *трава* “çimen”, *дерево* “ağaç”, *платье* “kıyafet”, *плод* “meyve”, *зверек* “hayvan”, *растение* “bitki”, *рыба* “balık”, *болезнь* “hastalık”, *грамматический термин* “gramer terimi” şeklinde sözlerin sözlük anlamını açıklar. Hangi tematik gruba ait olduğunu gösterir. Ancak bu notlar her zaman koyulmaz. Yazarın okuyucu için çok tanıdık olmayan daha pasif kullanılan sözleri bu şekilde belirttiği düşünülebilir.

Fiiller sözlükte –mAk biçiminde alınmıştır. Çeşitli çekimlerde kullanılan fiiller, ayrı birim olarak gösterilmiştir. Birkaç örnek verelim: *جرطماق* *жыртмак* – драть, раздирать, разодрать, изодрать, рвать, разорвать, изорвать “yırtmak” (s. 393); *جرطدرماق* *жыртдырмак* – вельть драть, раздирать, изодрать, рвать, разрывать, разорвать, изорвать “yırttırmak” (s. 393); *جرطشماق* *жыртшымак* – взаимно с кем драть, раздирать, издирать “yırtışmak” (s. 393); *جرطламаق* *жыртылмак* - драться, раздираться, изодраться, рваться, разрываться, разорваться, изорваться, или быть раздираему, издираему, разрываему “yırtılmak” (s. 394).

Sözlük üzerine genel bir sonuç çıkarmak gerekirse A. Troyanskiy sözlüğünün 19. yüzyılın ilk yarısında yayımlanmış en büyük Tatarca-Rusça sözlük olduğunu belirtmek gerekir. Daha önce baktığımız İ. Giganov sözlüklerinden sözlük birimlerinin muhtevası, zenginliği yönüyle ayrılır. Bu sözlükte 22 binden fazla söz ve söz kalıbı bir araya getirilmiştir. Sözler, hayatın türlü sahalarına aittir ve her sözün eş anlamlıları, diyalektik varyantları ayrı bir sözlük makalesi olarak biçimlendirilmiştir. Bu şaşırtıcı sözlük zenginliği ayrı bir monografiye layıktır.

S. Kuklyaşev’in *Slovar k Tatarskoy Hrestomatii* adlı çalışması 1859 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında basılır. Sözlüğün yayımlanmasına yayımcı İ. Gotvald izin verir. Baş sayfada “*Belirtilen nüsha sayısınca basım sonrasında Sansür Komitesine sunulmasına izin verilir. Kazan 19 Mayıs 1859*” şeklinde bir not yazılmıştır. Günümüzde sözlüğün birçok nüshası Kazan Devlet Üniversitesi kütüphanesinin nadir kitaplar bölümünde Gotvald kitaplığında muhafaza edilmektedir.

S. Kuklyaşev’in antolojisi ve ona ilave olarak yazdığı sözlük, ilk sırada Tatar olmayan okuyuculara yöneliktir. Sözlüğün amacı, antolojide yer alan her söze yani 3546 sözlük birime Rusça açıklama vermek, açıklamak ve tercüme etmektir.

Sözlük alfabetik olarak hazırlanmıştır. Önce Arap imlası ile yazılan Tatarca sözler alınmıştır ve karşısında Rusça tercümesi verilmiştir. S. Kuklyaşev sözler için açıklamaları, bağlama uygun şekilde mümkün merteye daha tam vermeye gayret eder:

<i>а. امر</i>	<i>эмер</i> – приказание “buyruk” (s. 14)
<i>بالچق</i>	<i>балчык</i> – грязь, глина “çamır, kil” (s. 23)
<i>а. امان</i>	<i>аман</i> – безопасность, миръ, пощада, покой “barış” (s. 14)

ومچ	умач – мучной бульонъ “et sulu hamur aşı” (s. 19)
دلدل	дөлдөл – конь Алия, 4 арабского халифа “Н. Ali'nin atı, Dört halife” (s. 49)

Sözlük, 16x22 formatındadır.

Şurası da mühim ki S. Kuklyaşev, A. Troyanskiy örneklerinde şartlı işaretler yardımıyla Arap, Fars, Kırgız (Kazak), eski Tatar ve Türk sözlerini de belirler (a. – значить арабския слова “Arapça sözler”, п. – персид “Farsça”, к. – киргизския “Kırgızca”, т. – турецкая или старотатарские слова “Türkçe veya eski Tatarca sözler”, вышедшие из употребления “kullanılmayan sözler”, с. – значить слово составленные из арабских или персидских слов с прибавлением на конце оных татарских частиц или глаголов “Tatarca kelimelerin sonuna ek veya fiil ekleyerek Arapça ve Farsça kelimelerden oluşan bir söz” anlamındadır). Farklı sözlüklerde Tatarca kelimeler hareketler yan yana Rus harfleri ile verilmiş olsa bile, bu sözlükte böyle bir durum görülmez. Bunun sonucunda farklı sözleri okumak ağırlaşıyor; bu sözleri farklı biçimlerde okuma olasılığı ortaya çıkıyor.

Bu sözlük hayli özellikli bir sözlüktür. Bu çalışmada S. Kuklyaşev antolojisinde yer alan metinlerdeki sözlük birimler sözlük biçiminde bir araya getirilip tercüme edilmiştir. Sözlükte dilde aktif olarak kullanılan sözleri, kullanımı sınırlı ve pasif olan birimleri de görmek mümkündür.

Antolojideki Türk-Tatar dilinde yazılan örnekler de var. Ancak temelde metinler Arap ve Fars dillerinden tercüme edilmiştir. Buna bağlı olarak da sözlükte Arap ve Fars sözleri ayrıca çoktur.

Sözlük, öncelikle Rus veya başka milletlerin fertleri için hazırlanmıştır. Bu sebeple, sözlerin tercüme ediliş yöntemlerinin daha fazla dikkate layık olduğu kanaatindeyiz. Söze söz, yani eş değer (equivalent) tercüme sözlükte başlı başına bir yer alır: امرәмер – приказание “emir, buyruk” (s. 14), волкъ “kurt” (s. 26), бұлбұл – соловей “bülbül” (s. 26). Ancak yazar sözün bir tercümesi ile sınırlı kalmaz. Var olan eş anlamlıları da ilave eder. Örneğin; имам – имам, мулла, священник “imam, molla” (s. 14), аман – безопасность, мир, пощада, покой “barış, huzur” (s. 14), ант – присяга, клятва “söz, and” (s. 14.). Bu yöntem, bir dildeki sözün anlamını başka bir milletin üyesi için daha tam ve daha etraflı açıklama imkanını sunar.

Bazı sözlere yazar açıklamalar, kurgulamalar verir. Bu sözler ya halk isimleri veya dinî terim yahut da milli özelliğe sahip birimlerdir. Örneğin; умач – мучной бульон “hamurlu et suyu çorbası” (s. 19), дөлдөл – конь Алия, 4 арабского халифа “Нз. Ali'nin atı, dört halife” (s. 49), сур базары – базарь, торгъ сурками в мае месяце при г. Оренбурге “Orenburg’da mayıs ayında kurulan bir pazar” (s. 62).

S. Kuklyaşev sözlüğü, bu dönemde yayımlanan sözlüklerden içeriği yönüyle ayrılır. Sözlüğün diziliş amacı da kesin olarak belirlenmiştir. Antolojiye ilave olarak

hazırlanmış olduğundan sözlerin kuruluşu çok özelliğlidir. Sözlükte yalnız antolojide yer alan hikâyelerdeki sözler alınmıştır ve bu sözlere açıklama verilmiştir.

Sözlük bir taraftan metinleri anlamaya, açıklamaya imkan verse de diğer yandan dil ve sözlük yazımı tarihini öğrenme konusunda da önemli bir kaynaktır. Ne yazık ki uygulamada ve lengüistik araştırmalarda bu sözlük neredeyse hiç dikkate alınmamıştır.

19. yüzyılın ilk yarısında yayımlanan iki dilli sözlükler arasında L. Z. Budagov sözlüğü, ayrıca ilgi çekici bir çalışmadır. Özellikle sözlerin derlenmesi, Tatar sözleri ile birlikte Türk sözlerinin çok olması, Ali Şir Nevâî, Babur, Ebu'l-Gazi'nin eserlerine, Türk dillerinin doğu sözlüklerine (açıklama, tercüme), Türk-Avrupa sözlüklerine, Türk folklor yazmalarına dayanması bakımından başka sözlüklerden ayrılır.

L. Z. Budagov'un bilimsel çalışmaları arasında zamanının ötesinde, Türk sözlük yazımı tarihinde derin iz bırakan *Sraunitelnyy slovar tretsko-tatarskih nareçiy, s vklyuçeniem upotrebitelneyşih slov arabskih i persidskih i s perevodom na russkiy yazık sostavil // Lazar Budagov dotsent vostoçnogo fakulteta S.-P. Universiteta i dragoman V-go klassa pri Asiyatskom departamente* (Türk-Tatar dillerinin karşılaştırmalı sözlüğü...) adlı sözlüğü dil bilimi sahasında ayrıca önemlidir. Bu çalışma, o zamana dek bilimsel olarak ele alınmamıştır. Gayet ilgi çekici leksikolojik materyal toplamış olmasına bakılmamış ve hakkında makaleler, monografiler yazılmamıştır.

L. Budagov, bu sözlüğü uzun sürede hazırlar. 8 Ocak 1864 yılında fakülte öğretmenlerine sözlüğün ve sözlerin yapısını açıklar. Türk dillerinden Kazan, Kırgız (Kazak), Tobol, Başkurt, Çağatay, Türk, Kırım, Nogay, Azerbaycan dillerinden sözlerin alınışını ifade eder.

Sözlerin sıralanış düzeni için Kazan Tatarlarında kullanılan alfabetik düzende olduğunu altını çizerek belirtir. Çünkü yazar, bu alfabeyi uygulama açısından ileri bir alfabe olarak kabul eder (Usmanov 1980: 101-102).

Sözlük, 1869-1871 yıllarında yayımlanır. Moskova'nın Armen sokağı 2. binasında olan Bilimler Akademisinin Asya Halkları Enstitüsünün doğu edebiyatı neşriyatında hazırlanır. St. Petersburg Çarlık Bilimler Akademisi matbaasında basılır. Baskı sayısı büyük olmasa da 1500 adettir. Hacmine bakıldığında bu sözlük, 19. yüzyılda çıkan en büyük sözlüklerden biridir. Birinci cildi, 800 sayfadır. 17x26 ebadındaki ikinci cilt 415 sayfadan oluşur. İki ciltte toplam 25200 sözlük birim alınmıştır. Sözlüğün baş sayfasında yazar kendi hakkında bilgi verir. Kendisini St. Petersburg Üniversitesi doçenti, Asya departmanının beşinci sınıf tercümanı olarak tanıtır. Baş sayfada yazar hakkında bu şekilde bilgi vermek, 19. yüzyılda oldukça çok görülen bir durumdur.

Sözlüğün hacmi ve leksik yapısı, iki Türk yazı ve konuşma dilinin materyallerine; yani Türk ve Tatar dillerine dayalı olarak belirlenmiştir.

Sözlükte genel Türk ve karışık söz birimleri de yer almıştır. Bu daha çok bütün Türk dilleri için ortak olan birimleri kapsayan sözlük makalelerinde görülür. Örneğin; *bas*

“голова (baş)” (s. 225-228); *ajaq* “нога (ayak)” (s. 174-175); *ajmaq* “сказать, говорить (söylemek, demek)” (s. 178-179). L. Budagov diyalektik ve basit konuşma sözlere sözlük içerisinde oldukça çok yer vermiştir ve bu sözlere yönelik “провинц. (taşra/ağız)” veya “простон. (halk dili/konuşma dili)” şeklinde uyarılar koymuştur. Örnek olarak; “тур. *bisrak*. (провинц.) - одnogорбый верблюд (tek kamburlu deve)” (s. 258); “тур. *bobrek, bogrek* (простон.) *bowrek* почка (böbrek)” (s. 272), “таг. *mant* пчельник “arı kovanlarının konulduğu yer” (у приволжских татар селения Тархан; у других татар это слово неизвестно)” (s. 673). Bazı durumlarda “kadın dili” söz birimleri şeklinde Türk dillerinde kullanılan farklı sözleri de almıştır. Örneğin; “кир. *kobogen* детки, ребятушки “çocuklar” (старушечье слово “yaşlı kadınların sözü”) (s. 142); *мануа çirik* “бранное выражение кумыкских женщин (Kumuk kadınlarının küfür sözü)” (s. 198).

L. Budagov sözlere açıklama verirken sıralı şekilde “Wort und Sache” denilen kelime ve karşılık olarak adlandırılabilir bir yöntem kullanır. Yani sözleri açıklarken sözün bildirdiği kavram ve düşünce hakkında bilgi verir. Buna uygun biçimde L. Budagov sözlüğü, Türk halklarının sosyal, siyasi ve kültürel hayatını, yaşam biçimini yansıtan bir ansiklopediye dönüşür.

Sözlüğün girişinde yazar, öncelikle çalışmanın maksadını açıklar. Sözlüğün öğrencilere, memurlara, tüccarlara yönelik olduğunu ve bu yüzden yalnızca en aktif sözleri topladığını ifade eder.

Sözlüğün hacmi ve sözlerin yapısı, iki Türk dilinin karşılaştırılmasına bağlı olarak meydana getirilmiştir. Sözlükte genel Türkçe sözler büyük bir yer tutar. Bu gruba ait sözlük birimlerin açıklamaları oldukça kapsamlı yapılmıştır.

Sözlükte diyalektik ve basit konuşma sözleri de oldukça çoktur. Bunların yanına yazar “провинц. (taşra/halk ağzı)”, “гади (basit, konuşma dili)”, “хатын-кыз теленнән (kadınların dilinden)” şeklinde uyarılar koymuştur.

Sözlüğün hacimli olmasının bir diğer sebebi de yazarın ikinci maksadıdır. İlk olarak bu sözlük bilimsel bir sözlük olduğu kadar; ikinci yönüyle, öğrenciler için bir eğitim materyali rolüne de sahiptir. Bunun nedeni ise, sözlükte edebî yadigarlarda geçen sözlerin ve söz gruplarının yer almasıdır.

Sözlükte yer alan sözler, Arap yazım kuralları ve alfabesi sırasıyla verilmiştir. Ancak her sözün Rus harfleri ile transkripsiyonu gösterilmiştir.

Örneğin, *мос. قلاب1* затворъ, забор на межъ “karak, sürgü” (чтобы чужой скотъ не ходель “böylelikle sığır vs. başka bir yere gitmez”), 2) = قلاب (s. 2).

Muhakkak ki bu, dil öğrenenlerin işini epeyce kolaylaştırır. L. Budagov bununla da yetinmez. Yukarıda belirtilen yazarlar gibi sözlerin kaynağına dikkat eder. Sözlerin yanına hangi dilden geldiklerine dair bilgi düşer. Bunun için ise özel kısaltmalardan faydalanır: a.=арабское “Arapça”, алт. = алтайского “Altayca”, баш.=башкирского

“Başkurtça”, бух.=бухарскаго “Buhara yazı dili”, каз.=казанскаго “Kazan yazı dili”, кир.=киргизскаго “Kırgızca”, п.=персидскаго “Farsça”, тур.=түрецкое “Türkçe”. Bu durum bize göre sözlük ile çalışmayı kolaylaştırır. Sözlüğün kendine has değerini daha da artırır. L. Z. Budagov’un “*Sravnitelnyy slovar turetsko-tatarskih nareçiy...*” çalışmasında verilen sözler epeyce fazladır ve çeşitli sahalara aittir. Sözlükte var olan sözleri akrabalık adları, yiyecek, bitki isimleri, giyim, dokuma, kap kacak, aletler, kavramlar, coğrafi adlar gibi tematik gruplara ayırmak mümkündür.

Sözlüğün bir diğer önemli yönü ise içinde bulunan atasözü ve deyimlerdir. Bunların arasında bugün de kullanımdan düşmüş atasözü ve deyimler de vardır: *Caman katın ülse, tüşek cañarır, cakşı katın ülse baş kañgırır* “Kötü kadın ölse, yatak yenilenir; iyi kadın ölse başa kaygı düşer” (Kaz. II cilt, s. 19).

Yukarıda söylenenlerin bir sonucu olarak sözlüğün şu özelliklerini belirtmek gerek: pek çok söz etimolojik kökenleri yönüyle açıklanır (çoğu örnekte oldukça başarılıdır); terimlere (yönetim, hukuk, bilim, din gibi) sıkça gerekli kaynak ve literatüre göndermelerle kısa açıklamalar verilir; coğrafi adlandırmalar, Türk destan ve folklor kahramanlarının isimleri, hayatın gerçeklikleri ve Türk halklarının gelenek göreneklerini ifade eden bazı sözler kural olarak kısa açıklamalar ile gösterilmiştir. Bu bilgiler sözlüğü; açıklamalı, etimolojik ve kısmen ansiklopedik sözlüklere özgü önemli nitelikler ile zenginleştirirler. Bu kaynaklara dayanan L. Z. Budagov sözlüğü, eski Türk edebiyatı ve tarihi eserlerinin okunmasında oldukça yardımcı olmaktadır.

19. yüzyıl sonunda misyonerler cemiyeti tarafından Hristiyan dinî propagandası yapan kitaplar bastırılır. Rus olmayan halklara Hristiyan dinî uygulamalarını öğretmek, o halkın millî dilini iyi bilmeyi gerektirir. Bu amaçla Hristiyan misyonerler çeşitli dilleri, buna bağlı olarak da Tatar dilini oldukça ayrıntılı bir şekilde öğrenirler. Cemiyet, iki dilli sözlükler bastırmaya başlar. Bu yayınlar arasında N. Ostroumov’un 1876 yılında çıkan *Perviy Opit Slovarya Ostroumova Naradno-Tatarskogd Yazıka Po Vigovoru Kreşçenih Tatar Kazanskoy Gubernii* ve 1892 yılında yayınlanan *Tatarsko-Russkiy Slovar* adlı çalışmaları vardır.

N. Ostroumov, yüzlerce basılı eserin yazarıdır. Bunlar arasında *Perviy Opit Slovarya Ostroumova Naradno-Tatarskogd Yazıka Po Vigovoru Kreşçenih Tatar Kazanskoy Gubernii* (1876) ve *Tatarsko-Russkiy Slovar* (1892) ayrıca dikkate değerdir.

İlk sözlük (1876), Kazan İmparatorluk Üniversitesi matbaasında basılmıştır ve Kreşin okulları için faydalı ders kitabı olarak sunulur. Bu sözlük 145 sayfadan oluşur. Giriş kısmında Tatar dilinin tarihi, grameri, fonetiği ve morfolojisi hakkında yeterli bilgi verilir.

N. Ostroumov’un 1892 yılında çıkan sözlüğü, misyonerler cemiyeti sözlüğü olarak da adlandırılmaktadır. Sözlük, N. İlminskiy, N. Ostroumov ve A. Voskresenskiy tarafından hazırlanmıştır. Ancak ilk olarak bu işe N. Ostroumov başlar. Sözleri toplar ve düzenler. N. İlminskiy ise sözlüğü bastırır. A. Voskresenskiy, N. İlminskiy’nin

yardımcısıdır ve onun işini devam ettirir. Bu çalışma 244 sayfadan ibaret olup toplam 1710 sözü bir araya getirir.

N. P. Ostroumov'un her sözlüğünün üzerinde ayrıca duralım. 1876 yılında yayımlanan sözlük, leksik yönden oldukça zengindir. 1892 yılında çıkan sözlükten farklı olarak bu sözlükte eskimiş, ağızlarda saklanan ya da tamamen konuşma dilinden alınmış sözler oldukça fazla yer almıştır. Yukarıda ele alınan sözlüklerden ayrı olarak N. Ostroumov sözlükleri, sadece Kiril grafikasını ile yazılmıştır. Sözler ise Rus alfabesi düzeninde yerleştirilmiştir. N. Ostroumov bu sözlükleri hazırlarken temel amaç olarak sözlükler yardımıyla Tatar halkını Hristiyan dini ile tanıştırmayı hedefler. Bu sözlükler misyonerlik amaçlarını hayata geçirmek ve misyonerin faydasını gözetmeğe paralel olarak Rus halkına Tatar dilini öğretmede büyük bir hizmet yerine getirirler. Bu sözlüklerin çıkışında misyonerlerin arzusunun haricinde toplumsal bir ihtiyaç da esaslı bir yer almaktadır.

N. Ostroumov'un 1876 yılında çıkan çalışması "sözlük" olarak tanımlansa da içerisine Tatar halkının tarihi, Tatar dili, Müslümanlar, misyonerler hakkındaki zengin materyali almıştır. Bunun dışında N. Ostroumov sözleri fonetik, morfolojik yönden analiz etmeye çabalar. Seslerin geçişini, seslerin birbirine nasıl etki ettiğini, dudaksılama dudaksılaşmama, ses türemesi, kısalması örneklerini açık misaller ile gösterir. Örneğin; *сапла* – "sapla" *цапла* (s. 21), *бу* "bu" – *быу* (s. 61), *китер* "getir" – *килтер* (s. 90) gibi.

Morfolojik yönden incelendiğinde N. Ostroumov daha çok fiillere dikkat eder. Ancak fiilleri dizme konusunda bir düzen kurulamamıştır. Örneğin; *булмауш/bulmuş* (s. 61), *әүмәүмәү/әүтәштәр* (s. 58).

N. Ostroumov'un 1892 yılındaki sözlüğünün dizimine gelince; çalışmanın giriş kısmı oldukça kısa yazılmıştır. Bu sözlükte tamamen Tatar harflerinin yazılış düzeni ve vurgu işaretleri konusunda pek çok bilgi verilmiştir. Ancak temel kısmı, yani sözlüğün toplam söz varlığı, ağızların çeşitliliği, eski sözlerin, Arap ve Fars alıntılarının az olması ile farklılaşır.

N. Ostroumov'un 1892 yılında yayımladığı çalışmasında şu açıklama verilir:

- I. a) Sözlerde Rus harflerinin kullanılışı;
- b) Vurgu;
- c) Tatar sözlerinin söylenişi.
- II. Tatar dilinin etimolojisi:
 - a) Vokallerin seslenim kuralları;
 - b) Konsonantların seslenim kuralları;
 - c) Ekler;
 - d) İsimler, sıfatlar gibi kişi, sayı zaman ile çeşitlenişi;
 - e) Fiillerin görünüş ile türlenişi;
 - f) Fiil ve söz grubu olarak;

- f) Cümlede sözlerin kullanımı.
III. a) Rus harflerinin tertibi;
b) Rusça-Tatarca sözlük;
c) Akrabalık terimleri tablosu.

N. Ostroumov, sözlüklerinde diyalektik, eskimiş ve alıntı sözler de vardır. Bunlar içerisinde en büyük yeri Kreşin ağızlarına özgü diyalektik söz varlığı teşkil eder. Diyalektik söz varlığı problemi, şaşırtıcı derecede ilginç, dikkat çekici ve tarihi yönden önemli bir meseledir. Bu mesele, ayrı bir dikkat gerektiriyor.

N. Ostroumov sözlüğü, önceki sözlüklerden basitliği, kolaylığı ile de ayrılır. Sözlük, esasen halkın canlı konuşmasına dayanır. Bu sebepten sözlükte diyalektik birimler oldukça büyük bir yer tutar.

Tatar dilinin zengin, klasik yazılı edebiyatında sözlerin eskimiş anlamlarını bulmak mümkündür. Dilimizde kaybolan anlamlar bazı başka Türk dillerinde ya da ağızlarda, konuşma dillerinde yaşıyor. N. Ostroumov sözlüklerinden elliye yakın eskimiş söz birimi ayrıca ele alıp inceledik. Bu sözler sosyal, tarihî şartların değişimi ve gelişimi sonucunda aktif kullanımdan düşmüşler ve yalnızca bu döneme ait sözlüklere alınmışlardır.

“K. Nasırî'nin *Tatarca-Rusça Lügat Kitabı* 1859 yılında hazırlanmaya başlar. Ancak basılması nedense gecikmiştir (Hangildin 1948: 80). Bu sözlüğün yayımlanmasında kitap ticareti ile meşgul olan Fethulla Hemidulla oğlu Amaşev'in yardımı büyüktür. Sözlük, 1878 yılında basılır. İlk olarak iki amaç gözetir. Bu sözlük, Tatarlara Rus dili, Ruslara Tatar dilini öğretmede kullanmak için önemli pratik bir vazifeyi yerine getirir. Hacmi 120 sayfa ve içinde 2923 söz vardır. Günümüzde âlimlerin, öğretmenlerin ifadelerine göre 1500-3000 söz, şu veya bu dilde rahat anlaşmak için yeter derecede söz biriminin temelini oluşturduğu kabul edilir. K. Nasırî, kendisinin eğitim tecrübesinden yola çıkarak kabul gören bu fikri, 120 yıl evvel ispatlamıştır. *Tatarca-Rusça Lügat'*in girişinde K. Nasırî, Tatar ve Rus dilleri fonetiği üzerine kısa bilgi verir. Giriş kısmında “Rus alfabesinde akışa uyan harfler”, “heceler”, “vurgu beyanında” başlıklı bölümler, bu konuyu ifade eder. K. Nasırî, “Rus'un birkaç çeşit ünlü harfleri için sadece üç harfimizi ictimal kılmak gerek. Fakat bu mümkün değil” der. Rus dilinde harflerin iki türlü, yani baş (büyük) ve satır (küçük) harfleri olmasına, soldan sağa yazılmasına dikkat çeker. Bu iki dilde hece ve vurgunun ortak ve özgün yönlerini belirler. Vurgunun Tatar dilinde, genellikle söz sonunda; Rus dilinde ise çeşitli hecelerde gelmesini ve vurguya bakarak anlamın değişmesinin altını çizer. “Onların bazı kelimeleri var, bir biçimde yazılır; ancak vurgusuna bakıp anlama delalet kılarlar. Bu tür hususlarda vurgu alametinin konulmasını zaruri görürler. Örneğin: *gazab* – muka “un”, *on* – muka “un”. Girişin son bölümünde “Rus harflerinin bazı harfler beraberinde söylenişi” diyerek alfabe takdim edilir. Yazar, okuyucuya sözlüğün giriş kısmı ile tanışma ve orada belirtilen fikirlere dikkat çekme gerekliliğini hatırlatır: “Bu lügat kitabından bir fayda hasıl edeyim diyen insan işbu bizim yazdığımız mukaddimemizi mütalaa edip

(okuyup), kendi işaretlerinin koyulduğunu bilsinler” (Nasırî 1878: 3). Gördüğümüz kadarıyla, âlim tarafından oldukça akıllı ve geçerli ifadeler yazılmıştır. O, Tatar dilini öğrenmek isteyenlere çok faydalı metodolojik yardımcı bir eser hazırlar.

Bu sözlük, diziliş ilkeleri yönünden günümüz sözlüklerine oldukça yakındır ve sözler alfabetik düzende yerleştirilmiştir. Sözler, dört sütunda verilir: İlk sütunda Arap alfabesi düzeninde Arap imlasında Tatarca söz verilir; ikinci sütunda sözün Rus harfleri ile transliterasyonu, yani Rus harfleri ile yazılan Tatar sözü; üçüncü sütunda sözün Rusça tercümesi; dördüncü sütunda Rus sözü Arap harfleri ile verilir. Bu yöntem, 19.yüzyılda yaygın olarak kullanılır. Burada âlimler, dil öğrenenler için iki dilin fonetik imkanlarını, söyleyiş ve yazılış özelliklerini vermeye çalışırlar. Elbette bu yöntem dili daha kolay özümsemeye yardım etmiştir.

K. Nasırî'nin 1892 yılında yayınlanan Rusça-Tatarca sözlüğü, 19. yüzyılın ikinci yarısında tertip edilmiş sözlükler arasında farklı bir üne sahip leksikografik çalışmalardan sayılır. Sözlüğün tam adı *Polniy russko-tatarskiy slovar c dopolnieniem iz inostrannih slov, upotrebyamih v russkom yazıke kak terminı. 264 sayfadadan oluşur ve hacimli sözlüklerden biridir.*

“K. Nasırî, bu sözlüğü doğrudan Tatarlara Rus dilini öğretmek için başvuru, el kitabı olarak hazırlamıştır” (Hangildin 1948: 82). ‘Rusça öğrenenlere biraz nasihat’ isimli giriş kısmında yazar, bu çalışmanın 35 yıllık iş tecrübesi olduğunu söyler, ‘bu zamana kadar bizde dil öğrenimi yoktu’ der. Rus dilinin öğrenimi üzerine fikirler sunar, dört ihtiyacı şart olarak belirtir. “1) Farklı sözleri bilmek. Bunları çilek toplarken fark etmeden bir kovayı doldurmuş gibi yavaş yavaş benimsemek. 2) Sözlerin telaffuzunu bilmek. 3) Öğrenilen dilin morfolojisini ve söz dizimini bilmek. ‘Dili, yalnızca zarfların üzerine adres yazmak bir işe yaramaz. Çünkü bu amaçla öğrenenler hiçbir zaman arzularına erişemezler” der K. Nasırî ve dili öğrenmenin karşılaştırma temelinde yapılması gerektiğini ifade eder. 4) Rus eklerinin özelliklerini dikkate almak” (Nasırî 1892: 3-5). Yazar tarafından verilen bu öneriler ve düşünceler günümüz için de geçerliliğini korur.

Sözlüğe bu dönem Rus edebî dilinde kullanılan Rus sözleri, aynı şekilde alıntılar dahil edilmiştir. Bu konuda yazar, çalışmasının başında şöyle söyler:

Rus kelimelerinin anlamı tafsilen beyan kılınıp harf-i cerli (predlog, pristavkalı) fiiller de ve dahi her bir harf-i cer'in mevzu'u leh (kendine has) manaları da tafsilen beyan kılındı. Yine Rus kelimelerinden başka Rus dilinde müsta'mel olan ecnebi lügatler (yabancı dil sözleri), Rus dilindeki fünümü hatta ıstılahları (çeşitli fenlere ait adlandırmaları) ki daha çok yabancı dil sözleridir, zikir kılındı”

Sözlüğün diziliş yöntemine bakıldığında yazar, çalışmasında çeşitli yöntemleri kullanır. Sözleri tercüme ederken doğru tercüme, eş anlamlılar ile tercüme etme ve açıklama yöntemi ile sözleri şerh etme yöntemi yaygın olarak kullanılmıştır. Bazı yerlerde sözlük, açıklamalı sözlüğe benzemeye başlar. Elbette sözlerin eş değer

tercümesine binlerce örnek vermek mümkündür. Örneğin; аистъ – له لك لقلق (s. 5), барсъ - قبالق (s.7) gibi.

Çoğu durumda eş değer tercüme ile eş anlamlılar ile tercüme yöntemi kullanılır. Eş anlamlılık sırasında Tatar sözleri ile Arap ve Fars alıntıları da dahil edilmiştir. Örnek olarak şu sözleri gösterebiliriz: армия “ordu” – لشكر / leşker / asker (s. 6), арбузь “karpuz” – بطيخ خفر خربو زه قار بو ز (s. 6).

Açıklama yoluyla verilen söz birimlerin sözlüğe alınan Rus ve Avrupa sözlerini Tatar okuyucu için derinlemesine anlama imkânını verir. Örneğin; аллея “patika, iki tarafı ağaçlı yol” – اعاج اراسنداعي يءلار (s. 5), ампугация “(bir uzvu) kesme, ameliyat” – ادامنهرنك بر اعضاسى كيسوب الو (s. 5), глазурь “saksı sırtı, sır” – تاش صاوت وحولماق كبك نهرسه کرنك طشندا بنا لا سيما نرسهدر (s. 30), акробать “akrobat” – ثامشا حانه (s. 5), актер “aktör” – ارقان اوستونده اوننا و جى (s. 5), “temaşahanedede uynavçı” (s. 5).

Farklı terimler, Tatar dili için yabancı adlandırmalar, Arap-Fars alıntıları açıklama yolu ile tercüme edilirler. Bazı durumlarda ise iki yol birlikte kullanılır. Örneğin; атом – عبير ناريس بر باريس / barbaris “barbaris”, “mühendis, mimar” – архитектор / abbar naris, “darb-ı cuzzi la yescüzzi”, “mühendis, mimar”.

‘Rusça-Tatarca’ sözlüğe 18 bine yakın madde alınmıştır. Sözlükte maddeler Rus alfabesi düzeninde yerleştirilmiş ve bu dönem imlasına uygun olarak yazılmıştır. Tercüme kısmındaki sözler Arap imlasında verilmiştir. Kitabın son sayfasında her harf için sözlerin başladığı sayfa numarasını gösteren bir tablo verilmiştir. Böylelikle K. Nasırî, sözlüğünün teknik dizimini de zamanındaki örnekler esasında Rus sözlüklerinin tertibi gibi biçimlendirmiştir.

‘Rusça-Tatarca Sözlük’ün sonunda K. Nasırî “Elfaz-ı Ecnebiye”, yani “Yabancı Sözler” başlığı altında Rus diline başka dillerden giren sözler ve terimler için küçük bir sözlük verir. Burada *artilleriya*, *antropologiya*, *barometr* gibi 1700 civarı sosyal, siyasi, bilimsel ve teknik terimler yer alır. Rus dilindeki bu alıntılara Tatar dilinde açıklamalar vermek, tercüme etmek sözlüğün değerini daha da artırır ve bu durum kendi dönemi için büyük bir yenilik olur.

19. yüzyılda Türk halklarının dillerini, folklorunu ve etnografyasını öğrenmede Ortodoks misyonerler büyük rol oynamıştır. Hristiyan ruhanî mekteplerinin Tatar dili öğretmenleri de bu hareketin taraftarı olmuşlar. Onlar, kâmil Tatar dili olarak Kreşin diyalektini kabul etmişler ve bu şivelerde ders vermiş, Tatar dilini bu zeminde öğretmişlerdir.

Ortodoks misyonerler Tatar sözlük bilimi sahasında büyük bir iz bırakmışlar. Misyonerler cemiyetinin hazırladığı *Kratkiy tatarsko-russkiy slovar s pribavleniem nekotorih slavyanskikh slov s tatarskim perevodom* sözlüğü beş kez basılır (Kazan 1880 – 55

s.; 1882 – 55 s.; 1886 – 96 s.; 1888 – 96 s.; 1891 – 96 s.). Ancak öğrenilmemiş ve alınan sözler incelenmemiştir.

Sözlüğün iki baskısı, M. A. Gladıŝeva; 1886 yılında olan ise M. A. Çirkova matbaasında basılır. Son iki baskının matbaasına dair bilgi verilmemiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, sözlüğün beş baskısı yayımlanır. Bunların formatı 10x17,5'tir ve yapı bakımından tematik ilkeler esasında hazırlanmıştır. Üç baskı birbirinin aynıdır. Dördüncü ve beşinci baskıların hacmi daha büyüktür. Yazarlar son baskılara yeni sözler, yeni tematik gruplar, gramatik malzemeler ilave ederler.

Kratkiy tatarskogo-russkiy slovar s pribavleniem nekotoryh slavyanskikh slov s tatarskim perevodom adlı sözlüğün üzerinde daha geniş dururuz. Alınan sözlere lengüistik bir değerlendirme yaparız.

Sözlük Kazan'da M. A. Gladıŝeva matbaasında 1880 yılında basılır. 55 sayfadır. Sözlük tematik ilkelere dayanarak hazırlanmıştır. Toplam 43 tematik grup vardır ve yine toplam 943 söz alınmıştır.

Grupların isimleri Tatarca ve Rusça verilmiştir: *iŝek aldındağı karaldılar* "kapı önündeki eşyalar" – *stroeniya na dvore*, *aşamlıklar* "yiyecekler" – *sedobnoe*, *cort* koşları "kümes hayvanları" – *domaŝniya pritsı*, *sugıŝ koralları* "silahlar" – *orujıya*, *këyëmnyer* "giyimler" – *odejdi*, *ağaç atları* "ağaç isimleri" – *nazvaniya derevev*, *donya jakları* "dünya ülkeleri" – *stranı sveta*, *bağıt* "zaman" – *vremya*, *akça isabë* "para hesabı" – *denejniy ŝet*, *ulçyelyer* "ölçüler" – *vesı*, *buyğa ulçyev* "uzunluk ölçüleri" – *merı protyajeniya*, *sıyık hyestyenë ulçyev* "sıvı nesneyi ölçme" – *merı jidkosti*, *oy "ev"* – *dom*, *oy ëçëndyegë nestyelyer* "ev eşyaları" – *veşçi v dome*, *jimëŝlyer* "meyveler" – *plodi*, *gombiyelyer* "mantarlar" – *gribi*, *kurënmey torğan nastyelyer* "görünmeyen nesnelere" – *predmeti otoleçennıe*, *uyıncıklar* "oyuncaklar" – *ıgruŝki*, *çirkyev eybërlerë* "kilise eşyaları" – *tserkovniya veşçi*, *ukıtiy nyestyelerë* "eğitim nesnelere" – *uçebniya veşçi*, *tëŝley torğan ıvak jyennëklyer* "dişleyen küçük canlılar/böcekler" – *nasekomıya*, *këyëklyer* "vahşi hayvanlar" – *zveri*, *ciryengëç jyenlëklyer* "sürüngenler" – *gadı*, *cort tërlëklarë* "evcil hayvanlar" – *domaŝniya jivotniya*, *ëçëmnëklyer* "içecekler" – *napitki*, *këŝë tyenënen sannarı* "insan vücudunun azâları" – *sostav çeloveçeskago tela*, *ındırdadı nyestyelyer* "harman unsurları" – *veşçi na gumne*, *kır koşları* "kır kuşları" – *dikiya ptitsa*, *orman koşları* "orman kuşları" – *lesniya ptitsa*, *avadağı nyestyelyer* "havadaki nesnelere" – *predmeti nebesnie*, *bağça* "bahçe" – *ogorod*, *munça* "hamam, banyo" – *banya*, *cir* "toprak" – *zemlya*, *toslyer* "renkler" – *tsveta*, *bağçık ëçëndyegë nyersyelyer* "toprak içindeki şeyler" – *metalli*, *taşlar* "taşlar" – *kamni*, *nyestyenëni niçëklëgë* "nesnenin sıfatı" – *kaçestva*, *din syüzlyerë* "dinî sözler" – *slova veri*, *balta ostasının koralları* "balta ustasının aletleri" – *plotniçi instrumentı*, *timërçë* "demirci" – *kuznets*, *aşlıklar* "tahıllar" – *hleba*, *ulyemyer* "bitkiler" – *rastaniya*, *kıylanuv syüzlyerë* "fiiller" – *glagoli*. Örnekte verilen sözlerin yazılışı tam olarak

sözlükteki gibidir². Bu sözlükleri hazırlayan Kazan Üniversitesi profesörü misyoner Nikolay İlminskiy'nin alfabesini kullanarak çalışmayı yapmışlardır.

Sözlükte çeşitli ağızlara özgü olan diyalektik birimler de vardır, ancak bunlar çok değildir: *бистяр – полотенце* “havlu” (s. 6), *туйра – дубнякъ* “meşe” (s. 7) *эт бороно – шиповникъ* “kuşburnu” (s. 8) gibi.

Sözlükte yer alan sözlük birimler arasında Rus alıntıları oldukça çoktur. Bunların çoğu Tatar dilinin fonetik kurallarına uygun olan ve dilde eş değeri olmayan birimlerdir. Örneğin; *клят – клетъ* (s. 3), *пряник – пряник* (s. 4), *эштей – щи* (s. 4) gibi.

Sonuç olarak bu sözlük dil öğrenenler için oldukça yararlı olmuştur. Çünkü yazarlar farklı bir dil öğretiminin bütün inceliklerini bilerek bir iş çıkarmışlardır. Günlük anlaşma için gerekli olan en aktif söz birimleri toplamak, onları tematik gruplara ayırarak vermek, dilin özgün fonetik kurallarını yazıda yansıtmaya çalışmak, tercüme ederken, temelde, eş değerler ile yapmak, söz konusu yazarların uzman leksikograf olduklarını gösterir.

Ş. Rehmetullin (Şihabetdin Gabdelaziz) Tatarlara Rus dilini öğretmek için üzerine düşeni yapar. O, sözlükler ve kendi kendine dil öğrenimi kitapları yazarı olarak da bilinir ve iki sözlüğü malumdur.

Ş. Rehmetullin'in Ş. Gabdelaziz adıyla basılan *Tatar Tələnnen Rusçağa hem Uris tələnnen Tatarçağa tercəme lögat yeki slovar* isimli çalışması, 1893 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında basılır. Kitap 15x23cm formatında ve 72 sayfadır. Sözlüğün ismi Rusça olarak da verilmiştir: *Perevod c tatarskago na russkiy yazık ili slovar*. İsminden sonra “*Bu tercümede her maddeyi, cinsi ve türü ile farklı fasıllarda beyan edilmiştir, ta ki malum şeyin ismini bilmek iradesi var olduğunda defaaten bulmak kolay olsun diye*” kayıt düşülmüştür. 1892 yılının 28 Ocak'ında St. Petersburg yayım idaresi, sözlüğün yayımlanmasına izin verir. Sözlüğün yazarı Şihabetdin Gabdelaziz olarak gösterilmiştir.

Sözlük, önceden de söylendiği üzere farklı kısımlardan oluşur. 40 bölüm içerisinde 1781 söz toplanmıştır. Tematik gruplar: *Adem tənənəñ egzaları* “İnsan bedeninin uzuvları”, *Kardeş – iruglarnıñ isəmmərə* “Akraba ve soy isimleri”, *Kəşə* “İnsan”, *Kiyəmmər* “Giyimler”, *Aşamlıklar* “Yiyecekler”, *Üsəmləklər* “Bitkiler”, *Җайваннар* “Hayvanlar” gibi.

Sözler Arap ve Rus harfleri ile yazılmıştır. Sayfanın sol tarafında Tatar sözü, sağ tarafında ise Rus sözü Arap ve Rus harfleri ile verilmiştir.

² Aktaranın Notu: Transkripsiyondaki farklılık, *кəуəттүер* (кейемняр), *улçуев* (улчяу), *syüzlyerə* (сюзляре) gibi sözlerde e için я, ü için ise ю harfi kullanılmasından dolayıdır.

Sözlük sonunda *Cümleler hem özeşler* “cümleler ve parçalar” verilmiştir. Bu cümleler basitten karmaşığa doğru ilerlemektedir. Bunlar arasında nasihat karakterindeki deyimler, filozofların özdeyişleri de var. Çalışmanın sonunda atasözleri de tercüme edilmiştir.

Sözler tematik gruplara olduğu gibi ayrılmış alfabetik düzen gözetilmemiştir. Her tematik grupta anlamları benzer, kökteş sözler yanyana yerleştirilmiştir.

Hacmi yönünden büyük olmayan mezkur sözlüğe zengin sözlük malzemesi dahil edilmiştir. Yazar, sadece konuşmada aktif kullanılan birimleri vermeye çalışmıştır. Sözlük, her yönden de 19. yüzyılda yayımlanan çok sayıdaki Tatar dili öğrenim kitaplarına oldukça yakındır. Bu yönüyle başka sözlüklerden ayrılır.

Sözleri tematik gruplara bölmek, dil öğrenenlerin işini fazlasıyla kolaylaştırır. Söz gruplarına dikkat etmek, onlara özgü gramatik kategorileri örneklerde göstermek Ş. Gabdeaziz’in yabancı dil öğretim yöntemini iyi bildiğini ifade eder.

1894 yılında *Russko-tatarskiy slovar* adlı eserini yayımlar. Sözlük 374 sayfadır. Girişinde herhangi bir açıklama yoktur. Tamamen Rus harfleriyle gösterilmiştir. A. Voskresenskiy’nin Rusça-Tatarca sözlüğü, Kreşin Tatar mekteplerinde kullanılan türlü ders kitaplarındaki sözlerden ve Kazan bölgesinin Kreşin köylerinden topladığı sözlerden oluşur.

A.Voskresenskiy sözlüğü şaşırtıcı derecede tam ve doğru olarak hazırlanmıştır. Yazar, Rus sözlerinin Tatar dilindeki eş değerlerini bulmaya çalışır. Sürekli olmasa da sözlerin kullanım çerçevesini gösterir. Örneğin; *Агнецъ “kuzu”* (ts. sl.) *бярян “kuzu”, Алла бяряне “Allah’ın kuzusu”. Агнецъ непороченный “günahsız kuzu” монсоз бярян, пасха бяряне* (s. 1), *бабка “kemik”* (*игральная кость “oyun zarı”*) *кузна* (s. 3).

A.Voskresenskiy, sözlerin tercümelerin vermekle yetinmez. Çoğu durumda sözün kullanım yollarını gösterir. Söz dizimleri bünyesinde sözün yerini belirler: *деньги “para” - акча “para” (genel), тянкя “tenge” (серебряныя “gümüş”, которыя назыв. Также и комош акча “hatta gümüş akçe de denir”). Бумажныя деньги “kağıt para” кагаз акча “kağıt para”. Золотыя деньги “altın para” алтын акча “altın para”. Деньжонки “para pul” акча-мокча “para mara”, акча асыре. За деньги продать “paraya sat” акчага сат “paraya sat”* (s. 53).

Sözlüğün bir diğer özelliği de sözlere açıklama verip tercüme etmektir: *касса – касса “kasa” (акча сала торган төш “para koyulan yer”) (s. 101), налогъ – налогъ “vergi” (айбер очен казнага поляу “eşya için hazineye ödeme”) (s. 143), профессоръ - профессоръ “profesör” (Академия белян Университетта ойрятеуче “Akademi ile üniversitede öğretmen”) (s. 259), вакса- вакса “cila” (итек чистарта торган нястя “çizme parlatmaya yarayan şey”) (s. 17). Örneklerden de görüldüğü üzere bu usul Tatar dilinde Rus sözlerine denk gelen eş değer olmayan durumlarda kullanılır.*

A. Voskresenskiy sözlüğü, sözlüğünün yapısı bakımından N. Ostroumov sözlüklerine oldukça yakındır. Bu ortaklığı yazar kendisi de gösterir. Çünkü onların maksatları, vazifeleri aynıdır. Ancak sözlükler ilk dil yönüyle ayrılır. N. Ostroumov sözlükleri, Tatarca-Rusça olarak hazırlanmışken, A. Voskresenskiy ilk dil olarak Rus dilini alır. Açıklama verme yolları, iki sözlükte de aynı tiptedir. Sözlerin verilmiş biçimi de aynı türdedir. Tercüme edilmesi gereken sözlük birim kalın harfler ile sunulur.

1894 yılında Kazan İmparatorluk Üniversitesi matbaasında E. Neklyudov'un *Slovar – samuçitel 1500 tatarskih slov* adlı çalışması yayımlanır. Bu yardımcı kitap, Tatar dilini kendi kendine öğrenmek isteyenlere yöneliktir. Yazar, daha çok Sibir bölgesinde yaşayanlar için diyerek bunun altını çizer. Sözlüğe yani kendi kendine öğrenim kitabına 1500 söz alınmıştır ve bunlar Rus alfabesine göre dizilmiştir. Sözler öncelikle Rusça verilir. Tatar diline tercüme edilir ve Arap imlasına transliterasyon yapılır:

Боз – Алла, Тәңре, Худай “Allah, Tanrı, Huda”
Бровь – каш “kaş”
Бабушка – эбий, улкун ана “nine, büyükanne” (s. 8)

Bu yardımcı kitap cep formatında hazırlanmıştır. Yazar bu kitabı, Sibir topraklarında ticaret işlerinde yardımcı olsun diyerek yapar. Tatar dilinin Türk halkları ile anlaşmada gerekliliğini sözlüğün giriş bölümünde açıklar.

Çalışmanın sonunda ilave biçiminde, Hint sayıları tablosu verilir. Bu sayılar, Rus ve Tatar dillerine tercüme edilerek gösterilir.

K. Nasırî 1894 yılında *Gölzar ve Çemenzar* için ayrı bir sözlük kitabı bastırır. Burada 313 bitkinin Rusça ve Tatarca adlandırılmaları gösterilmiştir. Bölgemizde yetiştiren 192 ilaç bitkisine açıklama verilmiştir.

Kitap, Ekim Devrimi'ne kadar Tatar halkı arasında oldukça popülerdir. 1903 yılında tekrar basılması da bunu ispatlar.

Bu çalışmada botanik ve tıp alanlarına dair çok çeşitli terimler yer almıştır. Temel terimlerin Tatarca, Rusça ve Latince karşılıkları verilir:

Гөлбәдран – рябинка – tanacetum “pire otu” (23);
Үзи ана яфрагы – мать и мачеха – tussitago “öksürük otu” (22);
Тимер үлән – железняк аптечный – verda officinalis “mine çiçeği” (27);
Мәтрүшкә – душица обыкновенная – origanum vulgare “kekik otu” (26) gibi.

Bazı durumlarda otların Arapça isimleri de gösterilir:

ишәк колагы – живокость аптечный – symphutum officinale “karakafesotu” - эзән ал-химар, гарәпчә (31), бәтнек үләнә – мята – mentha “nane” - нәгнәл (31) gibi.

Bazen ise temel terim Arapça verildikten sonra ona Tatarca eş şekiller verilir: *гаттас – гатәсә үләнә, ягъни төчкерек уты “öksürük otu” (22) gibi.*

Tatarcada artık isimleri olmayan anlamları verirken K. Nasırî tercüme yöntemi ve kalkaştırılmadan faydalanır: *angelika – ferêšte utı* “melek otu” (29), *aaronva baroda – harun sakalı* “harun sakalı” (57), *měñyafrak – tısyaçilistnik* “binyaprak” (21), *krasavitsa margaritka – güzel gavret* “güzel avrat” (55) gibi.

Kayyum Nasırî'nin *Gölzar ve Çemenzar* adlı eserinde Rusça alıntılara da rastlanır. Bu söz birimler arasında *měndal* “badem”, *kěren* “yaban turpu”, *kebêste* “lahana” gibi birimler vardır.

Kitabın sonunda bitkilerin Arapça-Tatarca isimler listesi yer alır. Hangi hastalıklarda kullanılacağına dair bilgi verilir.

K. Nasırî'nin *Lehçe-i Tatarî* sözlüğü, iki ciltlik bir eserdir. İlk cildi 1895, ikinci cildi ise 1896 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında basılmıştır. İlk kısmı “V” (elif), “ص” (sad) harflerini kapsar ve 226 sayfadır. İkinci cildi ise “ض” (zad), “ى” (yay) harflerini alır ve 107 sayfadır. Sözlük, on bin kadar sözlük birimden meydana gelir. Bunların arasında söz grupları ve deyimlik birimler de vardır. Yazar bunlara köken bilimsel, anlamsal ve dil bilimsel açıklamalar verir. Köken itibarıyla bakıldığında esas kısmı Türk-Tatar sözleri oluşturur. Arap ve Fars alıntıları da sözlüğe dahil edilmiştir. Sözlük, bünyesinde konuşma diline ve yazılı dile ait örnekleri bir araya getirir. Bu dönemde yaygın kullanımda olan dil zenginliğini yansıtır.

Lehçe-i Tatarî'de sözcüklerin anlamı türlü yollarla açıklanır. Sözlerin eş anlamlılarını vermek, çok anlamlılığını göstermek gibi yöntemlerin hepsi kullanılır.

Sözler, Arap alfabesi sırasıyla 33 harf altında verilmiştir. Sözlükte her söz farklı bir açıklama olarak yerleştirilmiştir. K. Nasırî baştaki birçok harfin ismi, hangi sayıya denk geldiği, alfabedeki yeri, seslenimi hakkında bilgi verir. Kalan harflerin ise yalnızca hangi sayıya denk geldiğini gösterir.

Lehçe-i Tatarî'de hem müstakil madde başları hem de alt madde başları yer alır. Bunların sözlüğü alınış düzeni, esasen Tatar dilinin üç ciltlik açıklamalı sözlük kaideleri ile uyudur. Yazar, farklı sözlük birimler olarak çeşitli ek ve edatları da sözlüğe almıştır. Sözlüklerin çoğuna K. Nasırî gramatik bir karakter verir. Yani hangi söz grubuna ait olduğunu, gramatik anlamını belirtir. Bu, günümüz sözlüklerinde de kullanılan bir ilkedir.

Kayyum Nasırî'nin *Lehçe-i Tatarî* sözlüğü Tatar sözlük biliminde ilk açıklamalı sözlük olarak büyük bir değere sahip yazma eser olarak kabul edilir. Bu sözlük konusunda ayrıntılı bir analiz, sözlüğün 12. bölümünde verildiğinden burada genel gözlemler ile sınırlı kalıyoruz.

M. Yunusov'un *Tatarsko-Russkiy slovar naibolee upotrebitelnoh slov i irajeniy, sostavlenniy uçitelem russkago klassa pri Çistopolskom gorodskom medrese Yunusovim* adlı eseri, 1900 yılında Kazan'da Kerimovlar ticarethanesi matbaasında yayımlanır. 115 sayfadır ve 4848 sözden oluşur, toplam 1000 adet basılır.

Yazar, esasen Tatar dilinin en aktif söz varlığını yansıtmıştır. Örneğin; *avl – drevnya* “köy” (s. 5), *aksak – hromoy* “aksak, topal” (s. 7), *bit – litso* “yüz” (s. 21), *bavr – peşen* “ciğer” (s. 30), *boz – led* “buz” (s. 31). Bu durumu sözlükte yer alan sabit söz dizimleri ve deyimlik yapıların verilmesi de doğruluyor: *akıldan yazmak – lişitsya uma* “aklını kaçırmak” (s. 10), *akıldan çıkmak – soyti s uma* “delirmek” (s. 10), *akıldan taymak – s uma spyatitsya* “çıldırmak” (s. 10), *eryem tamak – darmoed* “asalak, beleşçi” (s. 19), *ëç poşa – serdtse noet* “avanak; iş bilmez” (s. 20), *djil kuvar – vetrogon* “kafasız” (s. 58).

Sözlüklerin dizilişi hem basit hem de kullanışlıdır.

Sözlük, iletişim amaçlarını ön planda tutarak hazırlanmıştır. Bu yüzden yazar, ilk etapta doğru yazıma değil, doğru söyleme dikkat eder. Buna bağlı olarak Kiril alfabesinde Tatar sözlerini okurken zorluk meydana gelmesin diye yazar tarafından bir “DIPNOT” verilir:

“Дж соответствует татарской буквь ж и означает звукъ между ж и ч, лапр. въ словъ *джиханъ – міръ*; Н соответствует татарск. *ڭ* и озлачаетъ носовой звукъ нз, лапр. въ словъ *танъ – свѣтъ*; Надстрочный знакъ двѣ точки служитъ для смягченія гласныхъ *у и о*” “J harfine Tatarcada *ç* karşılık gelir, ç ve j arasındaki sesi verir: *djiḡan – mir* “cihan”, N sesi için Tatarca *ڭ* nazal ses ng karşılık gelir: *tañ – svet* “tan”, üstte iki nokta o ve u seslerini ince okutur” (s. 3) gibi.

Sözlükte fiiller –mAk biçiminde ve isim fiiller ise –v (ince/kalın) şeklinde gösterilirler: *ëleklyev – spletničanie* “dedikodu” (s. 16), *açmak – otkrit, otkrivat* “açmak” (s. 10).

M. Yunusov sözlüğünün başka sözlüklerden farklı bir yönü de vurguya dikkat etmesidir. Yazar, her sözün vurgusunu vererek ilerler, bu durum Tatar sözleri ile sınırlanmayarak Rus sözlerinde görülür.

Eserde hayatın çeşitli sahalarına ait ağız sözleri de tespit edilmektedir. M. Yunusov, yaşadığı Çistay, Başkurdistan bölgelerindeki yerel konuşma özelliklerine daha çok vurgu yapar.

Şurası ilginç ki sözlük içerisinde dilde sık kullanılan ve anlaşma için en gerekli söz grupları da yer alır. *At bëlen barmak – ehat na loşadi* “atla gitmek” (s. 12), *at blyen yürmyek – ezdit na loşadi* “atla yürümek” (s. 12), *başmaqlarını kiymyek – odşvat başmaki* (s. 26), *kaynar su – kipyetok* “kaynar su” (s. 75). Belli ki yazar bu söz gruplarını, Tatar dilini özümsemeyi kolaylaştırmak ve hızlandırmak amacı ile dahil etmiştir.

M. Yunusov’un bu sözlüğü, basit ve anlaşılır olması ile ayrılır. O, doğrudan Tatar dilini öğrenenlere hitaben yazılmıştır. M. Yunusov başka halkların üyelerine dil öğretme yollarını iyi bilmektedir. Bu, yazarın söz seçim yönteminde de görülür. Çünkü sözlüğe aktif sözler birer birim olarak alınmıştır. Rus dilinden alınan sözler, Arap ve Fars alıntıları başka sözlüklere nazaran göreceli olarak azdır.

Yazar tek bir alfabeden faydalanmıştır. Ancak alfabe tam ve sistemli olarak korunmaz. Bazı yerlerde yetersizlikler ve sözlerin yerleşim düzeninde bozukluklar gözlenir.

19. yüzyılda yayımlanan Tatarca-Rusça ve Rusça-Tatarca sözlükler arasında çeşitli gayelerle hazırlanmış, türlü hacimlerde sözlükler var. Bazı sözlükler eğitim işlerine yardımcı ve dil öğrenenlere el kitabı olarak hazırlanmış olsalar da bazıları da büyük hacimli ansiklopedik karakterdeki iki dilli sözlüklerdir. Sözlükler, esasen yazılı dil malzemesine dayandırılarak hazırlanmıştır. Ancak aynı zamanda Tatar dilinin çeşitli ağzlarına dayanan, diyalektolojik sözlük olarak da adlandırılacak çalışmalar da vardır.

Genel olarak bakıldığında 19. yüzyılda yayımlanan Tatarca-Rusça ve Rusça-Tatarca sözlükler, dilimizin bir asırlık söz mirasını bir araya getiren çok kıymetli birer hazinedirler. Bunları öğrenmek, sözlüklerde yer alan sözcükleri lengüstik açıdan incelemek, sözlükler yardımıyla dilimizin sözlük yapılarının bir asırlık gelişimini, hareketini gözlemek, Tatar dilinin sözlük bilimine ve tarihî sözlük bilim sahasına büyük bir katkı sağlar düşüncesindeyiz.

KAYNAKÇA

- HAKOV, V. H. (1994), *Tatar edebi tele tarihi*, Kazan: Kazan Üniversitesi.
- HANGİLDİN, V. N. (1948), "Kayum Nasri hem Tatar leksikografyası", *Kayum Nasri: 1825-1845, Tuuvıma 120 yıl tuuvıga bağıslangan gıylmi sessiya mater: Mecmuga*, Kazan: Tatgosizdat, 78-91.
- MİNNİGULOV, H. Y. (1982), *XIX. Yöz Tatar Hrestomatiyaları*. Kazan: Kazan Üniversitesi.
- NASIROVA, G. G. (2002), "Deyatnost Kayuma Nasri v oblasti tatarskogo yazıkoznaniya", *Avtoreferat dis. Kandidata filologičeskih nauk: 10.02.02*, Kazan: Kazan Gos. Uni.
- ÖNER, M.; KAYA, M. Y.; ÖZŞAHİN, M. (2010), "Lehçe-i Tatarı'nın Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme", *Uçenue zapiski Tavriçeskogo natsionalnogo universiteta im. V. İ. Vernadskogo Seriya Filologiya. Sotsialne kommunikatsii*, Tom 23 (62), No 3, 9-19.
- SABEROVA, G. G. (1996), *Nazvaniya rasteniy v tatarskom literaturnom yazıke*. Kazan: Fiker.
- TUMAŞEVA, D. G. (1992), *Slovar dialektov sibirskih tatar*, Kazan: izd. Kazan Universiteta.